

УДК 130.2

Віра Микольченко**ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНА ГЕРОЇЗМУ: «НОМО HEROICUS»**

У статті аналізуються екзистенційні аспекти феномена героїзму. Героїчна особистість розглядається як унікальна духовна істота, що здатна до вибору власної долі. Акцент робиться на героїчну поведінку як певний вибір людини в екстремальній ситуації. На загальному тлі руйнації цінностей герой позиціонується як видатна, позитивна в моральному сенсі особистість.

Ключові слова: героїчна особистість, екзистенція, героїчна поведінка, природа героїзму, подвиг.

V. Mikolchenko**THE EXISTENTIAL ASPECT OF THE PHENOMENON OF HEROISM: «HOMO HEROICUS»**

The article analyzes assistenziale aspects of the phenomenon of heroism. Heroic personality is considered as a unique spiritual being, capable of choosing their own destiny. The emphasis is on heroic behavior as a particular choice of the person in an extreme situation. Against the backdrop of the destruction of the values of the hero is positioned as an outstanding, positive in the moral sense of identity.

Different understanding of the phenomenon of heroism at different times of the development of mankind is connected with the problem of spirituality, because the hero is directly related to the knowledge of the truth; he combines courage and sacrifice, love and regret, the idea and ideal. Heroism as a source of knowledge of the truth is that it is the existential experiences of the hero help build a value system of views on the world and man's relation to this world.

Of great importance in the development of heroic individuals have concepts such as spirit and faith. The spirit is a special mental state, which is directly connected with heroism and acts of individual mental prerequisite heroic behavior. It is the spirit, according to psychologists, contains in himself an attitude of individual responsibility, determination. It integrates all the substantial quality of the heroic personality, so it subjectively provides heroic accomplishments. Another component substance of the heroic personality is faith, which is a strong driving force of human behavior. The belief that the heroic act is necessary in the name of justice and will be adequately perceived by others (society), is subjectively understood or unconsciously adopted on the basis of heroic behavior. Without belief in the moral value of the act there is no heroism, no hero.

Keywords: heroic identity, existence, heroic behavior, the nature of heroism, bravery.

В. Микольченко**ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ФЕНОМЕНА ГЕРОИЗМА: «НОМО HEROICUS»**

В статье анализируются экзистенциальные аспекты феномена героизма. Героическая личность рассматривается как уникальное духовное существо, способное к выбору собственной судьбы. Акцент делается на героическое поведение как определенный выбор человека в экстремальной ситуации. На общем фоне разрушения ценностей герой позиционируется как выдающаяся, положительная в нравственном смысле личность.

Ключевые слова: героическая личность, экзистенция, героическое поведение, природа героизма, подвиг.

Соціально-політичні потрясіння, що відбувалися протягом розвитку суспільства, не лише залишили глибокий слід в історії націй та держав, а й суттєво вплинули на формування суспільної свідомості та становлення громадянської самосвідомості кожної людини. Події, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя (культури, науці, політиці, соціальній сфері тощо) демонструють, що людство з кожним днем усе частіше стикається з непередбачуваністю свого майбутнього, руйнуванням природних та соціальних явищ, що є наслідками суспільної діяльності. З плином часу людство зрозуміло, що міфи про всемогутність та всесильність людини виявляються лише мрією і фантазією; все гостріше почало поставати питання: що насправді зумовлює винятковість людини та допомагає кожному конкретному індивіду протистояти ударам долі та негативним обставинам. Визначний психолог Л. Виготський писав, що «...поведінка людини виступає як продукт... системи соціальних зв'язків та відносин, колективних форм поведінки та соціального співробітництва» [3, с. 55] У зв'язку з цим стає дуже важливим дослідження екзистенційного аспекту феномена героїзму, який виявляється характерною ознакою особистості. Героїзм не може сформувати ціннісну систему поглядів на світ та людину без екзистенційних переживань.

Формуючи уявлення про екзистенційні аспекти феномена героїзму, спираємося на погляди таких видатних філософів, як С. К'єркегор, Ж.-П. Сартр, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Й. Хейзинга, Е. Фромм, Л. Гумільов. Сучасний погляд на деякі екзистенційні аспекти героїзму знаходимо в працях П. Сапронова, Т. Хорольської тощо.

Метою статті є розкриття сутності героїчної особистості як унікальної духовної істоти, що здатна до вибору власної долі всупереч складним життєвим обставинам.

Неоднакове розуміння феномена героїзму в різні часи становлення людства пов'язане з проблемою духовності, оскільки герой має безпосередній стосунок до пізнання істини; він поєднує мужність та жертвовність, любов та жаль, ідеї та ідеальне. Героїзм як джерело пізнання істинності полягає в тому, що саме екзистенційні переживання героя допомагають побудувати ціннісну систему поглядів на світ у цілому та ставлення людини до цього світу.

Вивчення екзистенційного аспекту феномена героїзму бере свій початок у працях С. К'еркегора. Саме він відзначає, що людині загрожує розчинення у всезагальному розвитку світового духу, а екзистуючий індивід є випадковим, одиничним у своєму роді й не схожий ні на кого іншого. Таке прагнення до руйнування, яке проявляється в багатьох близьких по духу екзистенціалізму концепціях, спрямоване насамперед проти філософії сутності з її акцентом на всезагальний уклад цінностей [1, с. 174]. Екзистенціалізм є спробою філософських роздумів з позиції дійової особи (тобто самого героя), а не з позиції спостерігача. Така думка має сенс, бо героїчний вчинок виростає з персональної екзистенції, яка самостійно визначає долю людини.

У праці «Страх та трепет» К'еркегор обґрунтовує концепт героя через видатну справу й виділення концептуальних дійових осіб: Авраам, Фауст, Дон Жуан, які виокремлюються через визначення своєї дії, мети та внутрішньої структури. Філософ наводить три етапи, за якими можна пізнати власне існування: естетичний, етичний та релігійний. У цьому ракурсі формуються важливі концептуальні персонажі: трагічний герой, величний через свою моральну добротність, та «лицар часу», символом якого є Авраам – великий своєю особистою добротністю. Трагічний герой реалізує свої дії через відношення до зовнішнього світу, а «лицар часу» відрікається від всезагального та діє іманентно. І саме така іманентна дія створює долю, яка виявляється не через відношення до зовнішнього, а в реалізації особистого. «Доля – це відношення до духу, який є зовнішнім, – стверджує К'еркегор, – це відношення між духом та чимось іншим, що вже не є дух, але до чого він повинен прагнути у «духовному відношенні» [6, с. 191].

Таким чином, К'еркегор обґрунтував новий образ героя, що визначається через іманентну дію, через яку він реалізується сам та вибудовує власну індивідуальність. Водночас екзистенційний герой не замкнений у собі, його відкритість зберігається в можливості становлення кожної індивідуальності. Екзистенційний рівень героя отримує домінуючу роль на основі того, що зовнішня метафізична структура світу стає внутрішньо притаманною суб'єкту через процес вибору, який актуалізує будь-яку його дію. У такому випадку героїчне стає власне людським та реалізується через постійне сприйняття своїх внутрішніх структур у цілісності світу.

Моделювання концепту героя у зіставленні з іншими наявними концептами (час, історія, суб'єкт) передбачає, що людина діє в історії як індивід, а не як клас, група чи нація. Тому в подальшому до зазначених характеристик екзистенційного героя можна додати відповідальність не лише за самого себе, але й за навколишній світ. Якщо кожна особистість реалізує себе самостійно, то, згідно з Ж.-П. Сартром, «...екзистенціалізм віддає кожній людині у володіння її буття та покладає на неї повну відповідальність за існування» [9, с. 323].

Концепт героя, співзвучний екзистенційному та такий, що виходить із пріоритету діючого суб'єкта, представлений А. Шопенгауером та Ф. Ніцше. У песимізмі Шопенгауера та нігілізмі Ніцше чітко виражене моральне трактування вчинку як екзистенційної дії «Я». Вчинок не повинен бути визначений через якісь незрозумілі структури та детермінанти, тому що визначальною в ньому є розуміння людиною свого місця у світі, своєї цінності, тобто, за словами Шопенгауера, внутрішньої волі. Таким чином, для вчинку є вторинними і його наслідки, і його наміри.

Ніцше також підкреслює, що «...наслідки наших вчинків хапають нас за волосся, зовсім не беручи до уваги того, що ми тим часом «виправилися» [7, с. 132], визначаючи тим самим різну площину самих наших дій, їх зовнішньої оболонки та соціального значення. Розглядаючи інший бік вчинку, філософ зазначає: «...люди крок за кроком дійшли до того, що віддали вирішальний голос про цінність вчинку вже не його наслідкам, а його походженню» [7, с. 90], а тому внутрішня структура дії повинна визначатися не лише наслідками, а й намірами. В обох випадках вчинок оцінюється з погляду моральних норм та цінностей, а його сутність залежить від того, якою є особистісна цінність. Саме розділення вчинків на моральні та такі, що стоять «по той бік добра і зла», є підґрунтям для виявлення двох концептуальних типів героя. З одного боку, герой реалізується в межах людського існування, яке ґрунтується на встановлених аксіологічних детермінантах; а з іншого – герой постає як надлюдина, сутністю якої є воля до влади.

Незважаючи на важливість і необхідність детального вивчення феномена героїзму, а також рис героїчної особистості, ці поняття нечасто виступають об'єктом наукового, зокрема філософського. Наше дослідження дозволяє стверджувати, що феномен героїзму завжди співзвучний добі, яка створює власних героїв. «Оскільки героїзм означає підвищене усвідомлення особистістю свого покликання – не

шкодуючи сил, аж до самопожертви брати участь у здійсненні загальної справи, – то його можна назвати позицією, яка буде доречною в усі часи», – зазначає видатний нідерландський філософ Й. Хейзинга [11, с. 268].

З погляду психології, в уявленні людини про своє суспільне становище основне місце займає ідея власної величі, незаперечного права змінити світ та самого себе. Героями не народжуються, ними стають протягом життя. Народження в загальноприйнятому сенсі є лише початком життя людини, у процесі якого вона може стати видатною, героїчною особистістю або взагалі не набути позитивних людських якостей. На думку Е. Фромма, людина повністю народжується до моменту смерті, але доля більшості людей трагічна: вони помирають, так і не встигнувши народитися [10, с. 292]. Із зазначеного твердження зрозуміло, що героїчна особистість належить до тієї меншості, яка все ж таки змогла народитися не лише у фізичному плані, а й у духовному, моральному сенсі. Народження героя потрібно розуміти також і як народження індивіда, з тією лише різницею, що герой може долати страхи, притаманні пересічній особистості.

Героєм є суб'єкт, що здійснив подвиг, людина, яка веде героїчний спосіб життя. Таку людину в суспільстві називають героїчною особистістю. Фактично поняття «герой» та «героїчна особистість» тотожні, але акцент у них різний. Коли ми застосовуємо слово «герой», то прагнемо зробити акцент на вчинок (подвиг), який здійснила певна особистість, але коли ми використовуємо поняття «героїчна особистість», то акцентуємо на особистісних якостях героя, завдяки яким і здійснився героїчний акт. У випадку, коли йдеться про героїчну особистість, мається на увазі індивідуальна людська субстанція подвигу. Героїчні якості особистості можна зіставити з типами героїзму, бо кожен із них характеризується наявністю певних людських якостей.

Сам термін «героїчна особистість» може тлумачитися у двох площинах: індивідуальному (конкретний суб'єкт у його онтогенезі) та збірному (героїчна особистість розуміється як соціокультурна похідна). Сили, які керують діяльністю героїчної особистості, можна розділити на прямі (безпосередні), сприятливі (супутні) та фонові. Прикладом виступає любов до батьківщини як чинник, що безпосередньо зумовлює героїчний вчинок, супутнім чинником у цьому разі виступає впевненість у справедливості подвигу, фоном – розвинене почуття альтруїзму. Але в кожному конкретному, унікальному життєвому випадку героїзм наповнюється специфічним, індивідуальним змістом. Готовність індивіда до здійснення подвигу залежить від фізичних та моральних показників. Фізичні показники не завжди передбачають грубу фізичну силу та міцне здоров'я (хоча ці показники теж є суттєвими), тут доцільно враховувати й музикальний слух, голос тощо. Моральні чинники героїзму різноманітні та передбачають наявність когнітивно-індивідуальної складової (до якої входять менталітет, світогляд, ідеологія тощо), рис та проявів індивідуальної психіки (сенсорика, емоції, звички), вольових якостей (здатність до самоконтролю та саморегуляції). Формування і розвиток героїчної особистості передбачає особливу психічну конституцію індивіда, яка складається з психічної спрямованості на подвиг, внутрішньої готовності до здійснення героїчного акту, загальної налаштованості, прагнення до героїчної дії.

Велике значення в розвитку героїчної особистості мають такі поняття, як дух і віра. Дух є особливим психічним станом, який безпосередньо пов'язаний із героїзмом та виступає індивідуальною психічною передумовою героїчної поведінки. Саме дух, на думку психологів, містить у собі налаштованість індивіда на відповідальність, рішучість. У ньому інтегруються всі субстанційні якості героїчної особистості, тому він суб'єктивно забезпечує героїчні звершення. Іншим компонентом субстанції героїчної особистості виступає віра, яка є міцною рушійною силою людської поведінки. Віра в те, що героїчний вчинок є необхідним в ім'я справедливості та буде адекватно сприйнятий навколишніми (суспільством у цілому), виступає суб'єктивно зрозумілим чи несвідомо прийнятим підґрунтям героїчної поведінки. Без віри в моральні цінності вчинку не існує ні героїзму, ні героя. Саме віра відділяє героїв від псевдогероїв та антигероїв.

Формування героїчної особистості являє собою складний та специфічний процес, що зумовлений як індивідуальними, так і суспільними особливостями. Історія має низку героїчних особистостей, які виступають класичним зразком субстанційного героя. Наприклад, Сократ, про розум, моральну чистоту, аскетизм, мужність та в цілому про гармонійний склад особистості якого збереглося чимало свідчень у працях античних філософів.

Героїчна особистість обов'язково є сміливою, бо саме такій людині притаманні витримка, володіння собою, жертвність. Ставлення до героїзму як до особливої форми людської поведінки також соціально зумовлене, бо герой є вільною особистістю, яка може самостійно робити свій вибір. Цей вибір є завжди складним та спрямованим на користь навколишніх, а не на власний зиск. Цю тезу можна проілюструвати словами Л. Гумільова: «Свобода вибору – це не право на безвідповідальність. Навпаки, це тяжкий моральний тягар, бо, перебуваючи в соціумі, людина відповідає не лише за себе і своє ще не народжене потомство, але й за свій колектив, своїх друзів, соплеменників, спадок предків, ідеали, заради яких варто жити і не жаль померти» [4, с. 600]. Саме здатність нести відповідальність за всі ці чинники й призводить до народження героїчної особистості.

Героїчний дух та найкращі якості героя проявляються в періоди потрясінь і втрат як безпосередньо для особистості, так і для суспільства, нації. Геройський вчинок нездійснений без віри у справедливість, правду та акумулює весь духовний і моральний потенціал людини чи групи людей. Героїзм неможливий без самопожертви, про що свідчить велика кількість літературних, фольклорних та наукових творів. Незважаючи на все різноманіття героїв і героїчних вчинків, кожен із героїв є індивідуальністю, хоча спільна основа (прагнення до справедливості, високі моральні якості тощо) безперечні.

Природа героїзму завжди пов'язана зі свідомим вибором особистістю власної долі та готовністю, здатністю взяти на себе більші, ніж зазвичай, зобов'язання. І звичайно, цінність героїчного вчинку зростає зі збільшенням перешкоди, яку потрібно подолати. Герой – це пересічна людина, яка має свої страхи, комплекси, переживання, і саме перемога над ними формує й загартовує героїчну особистість. Герою на шляху свого справжнього буття потрібно пережити страх, бо саме він здатний відкрити усвідомлення того, ким є людина і ким може стати.

Новітня історія України засвідчує піднесення патріотичного, героїчного духу українського народу. Відчуття небезпеки у власній державі, неповаги та зневіри у правлячій еліті призвели до пробудження козацького духу, героїчних якостей українців. Події, що відбулися на Майдані під час Революції гідності засвідчили високий героїчний потенціал нації.

Природа героїзму є надзвичайно складною. У філософії ХХ ст. вона все більше розглядається в площині дослідження особистості, її духовного світу та діяльності. Так, сучасний російський філософ П. Сапронов припускає, що героїзм у чистому вигляді є феноменом не реального історичного процесу, а суспільної свідомості, сформованої під впливом міфологічних та епічних архетипів: «Такий вже спосіб буття і онтологічний статус героїзму, що його потрібно шукати в хиткій реальності внутрішнього світу та душевних рухів, монолітна ж визначеність історичних монументів легко створює плутанину та породжує ілюзію» [8, с. 126].

Безумовно, героїчна особистість не може виникнути без подвигу. Людина є творцем подвигу, який розкриває внутрішні механізми становлення героїчного. Передусім героїзм є подвигом духу людини, що дає можливість зберегти власну гідність, долаючи межі буття.

Потрібно зазначити, що проблемі героїзму як особливому філософському феномену, а також героїчній поведінці, яка потребує цілісного мультидисциплінарного підходу, у сучасних філософських дослідженнях не приділяється належної уваги. Розглядаючи героїчну поведінку, потрібно зазначити, що уявлення про неї є різнорівневими. Героїзм можемо розглядати як ієрархічну сукупність індивідуально-психологічних та особистісних характеристик, які становлять найбільш стабільну частину героїчної поведінки, навколо якої формуються периферійний і факультативний шари. Периферійний шар складається з характеристик, що можуть досить легко змінюватись під впливом зовнішніх чинників, пов'язаних з ієрархією цінностей і норм, які поділяються суспільством. Вміст факультативного шару змінюється й залежить від різних чинників, зокрема від елементів випадковості, які є суто індивідуальними [2, с. 13].

Отже, виходячи з уявлень про ієрархічність, багаторівневість героїчної поведінки, бачимо, що характеристики базового рівня, генетично пов'язані з несвідомим, залишаються незмінними, сталими. Вони дозволяють людині приймати певні рішення в надзвичайних та екстремальних умовах, миттєво діяти згідно з прийнятим рішенням. Складові інших шарів є динамічними, саме в них відбуваються ті соціальні зміни, свідком яких є особистість.

Героїчна поведінка як певний вибір людини в екстремальній ситуації, незалежно від сили і реактивності її психіки, є особистісно-змістовною детермінантою та несвідомою структурою. Така поведінка може зараховуватися до вчинку (вольового), який ґрунтується на інтелектуальній діяльності в дослідженні зовнішнього світу та ґрунтується на почутті «самості», що розвивається завдяки підвищенню свідомості, на відміну від «примітивної» людини.

Проблема сучасної людини полягає в тому, що на загальному тлі руйнації цінностей, вироблених десятками років, морального тиску на суспільство виникають труднощі щодо формування особистих життєвих пріоритетів. І справді, в наш час суспільні пріоритети різко змінюються: принизливе видається за високе, неприпустиме за харизматичне тощо. Сучасній людині дуже складно розібратися в таких змінах та зрозуміти їх причину, сформувані власні позитивні цінності, сповнені життєвою енергетикою, спротивом аморальності та життєвим сенсом.

Намагання звільнити феномен героїзму від моральних оцінок призводить до репрезентації героя лише як «рушійної сили натовпу», що спричиняє втрату істинного героїзму та викривлення образу героя як видатної, позитивної в моральному сенсі особистості. Саме тому серед сучасних екзистенціальних аспектів феномена героїзму можемо виділити такі:

– відкриття й збереження «свого в собі», «безперервне творення нас самих у нашій автономії» (М. Фуко);

– зовнішню і внутрішню адаптацію особистості як усвідомлення необхідності та здатність, вміння не лише «озовнішнювати себе, а й обмежувати свавілля своєї суб'єктивності»;

– власну налаштованість у просторі життєвого світу, наявної культури;
– досягнення свободи за межами свавілля;
– виконання обов'язку бути людиною, що означає «систематичний розвиток сфери моральної необхідності», визначеність добра, честі та справедливості [12, с. 152].

Отже, за своєю суттю героїзм є спрямованим на збереження та зміцнення життєздатності, гармонії суспільства, навіть ціною життя окремих індивідів. Героїчна особистість є нерозривно пов'язаною з подвигом заради своєї нації, держави. Герой завжди співзвучний епосі, яка його створила та поставила на межу героїзму. Соціокультурний контекст розкриває всю повноту феномена героїзму, можливості реалізації сутнісних сил, цінностей і життєвих настанов особистості в соціумі. Екзистенційний підхід визначає героя як унікальну духовну істоту, яка здатна самостійно обирати власну долю, підкреслюючи унікальність і цінність людського буття. Суспільні, державні інтереси героїчна особистість ставить вище власних, долаючи страх, страждання, відчай і смерть, залежність, адже тільки вільна особистість є носієм вищих життєвих цінностей і здатна на подвиг. У статті нами лише окреслені екзистенційні аспекти феномена героїзму, які потребують подальшого вивчення у широкому полідисциплінарному дискурсі.

Література:

1. Брюнинг В. Философская антропология: исторические предпосылки и современное состояние / В. Брюнинг. – Екатеринбург, Бишкек, 1997. – 302 с.
2. Вершинина Т. С. Психологический феномен героического поведения: психологический поход / Т. С. Вершинина // Вестник ЮУрГУ. – № 19. – 2012. – С. 12–19.
3. Выговский Л. С. собрание сочинений / Л. С. Выговский. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 6. – 475 с.
4. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – 736 с.
5. Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Д. Лаэртский. – М. : Мысль, 1986, – 571 с.
6. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор. – М. : «Терра-книжный клуб», «Республика» 1998. – 384 с.
7. Ницше Ф. Сборник / Ф. Ницше. – Мн. : Издательство «Попурри», 1997. – 544 с.
8. Сапронов П. А. Феномен героизма / П. А. Сапронов. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная академия», 2005. – 512 с.
9. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. – М., 1990. – С. 320–324.
10. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм ; пер. Н. Войскунской. – М. : ООО «Изд-во «АСТ», 2000. – 448 с.
11. Хайзенг Й. В тени завтрашнего дня / Й. Хайзенг. – М. : Прогресс, 1996. – 456 с.
12. Хорольська Т. А. Роздуми про героїчне як життєвий ідеал людського екзистування в контексті світової та вітчизняної філософської думки / Т. А. Хорольська // Вісник дон дует. – Серія «Гуманітарні науки». – 1999. – С. 56–69.
13. Шопенгауэр А. Собрание сочинений в пяти томах / А. Шопенгауэр. – М. : Московский клуб, 1992. – Том первый. – 428 с.

Рецензент – доктор філософських наук, професор кафедри філософії і соціальних наук ДВНЗ Криворізького національного університету **Т. В. Цимбал**